

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

३८. भारतीय समाजसुधारकांचे सामाजिक कार्य
- डॉ. प्रवीण घरपुरे ----- १६७
३९. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक विचार व कार्य
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ----- १७२
४०. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि वर्तमानस्थिती याचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर ----- १७६
४१. न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार
- डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने ----- १८१
४२. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या परिघात धार्मिक तणाव एक आव्हान
- डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे ----- १८६
४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक सुधारणा विषयक विचार
- डॉ. संजय गायकवाड ----- १९०
४४. प्रबोधन चळवळीतील मराठी वृत्तपत्रांचे योगदान
- श्री.ज्ञानेश्वर बाळासाहेब पादर, डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ----- १९४
४५. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ----- १९८
४६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
- डॉ. पंडित महादेव लांबंड ----- २०३
४७. सेवान्रती रमाबाई रानडे
- डॉ. उर्मिला क्षीरसागर ----- २०६
४८. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक विचार व कार्य :
एक ऐतिहासिक अवलोकन
- प्रा. डॉ. दशरथ रसाळ ----- २०९
४९. जवाहरलाल नेहरूंची लोकशाहीची संकल्पना
- डॉ. हनुमंत फाटक ----- २१३
५०. महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण जीवनविषयक विचार
- डॉ. रामपुरे शीला महादेव ----- २१६

न्यायमूर्ती गोविंद रानडे यांचे आर्थिक विचार

डॉ. विठ्ठल एम. घिनमिने

सहयोगी प्राध्यापक तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे जि. वर्धा

मो. न. : ९६८९६४२४४९

ईमेल: vghinmine1980@gmail.com

गोपवारा :

भारतीय अर्थ विचारांमध्ये न्यायमूर्ती रानडे यांच्या विचाराचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अर्थशास्त्राच्या व्यावहारिक बाजूपासून सिद्धांताला वेगळे करता येत नाही असे म्हणून त्यांनी अर्थशास्त्रीय सिद्धांताचा चिकित्सकपणे पुनर्विचार केला. म्हणूनच त्यांनी अभिमतपंथी विचारावर त्यांनी केलेली टीका विचारात घ्यावी लागते. युरोपमध्ये व प्रामुख्याने इंग्लंडमध्ये वाढलेला अर्थविचार हा भारतासारख्या देशासाठी उपयोगी नाही हे न्यायमूर्ती रानडे चे मत मौलिक आणि त्या काळाच्या संदर्भात लक्षणीय होते. डमस्मिथ, रिकार्डो, माल्थस व मिल इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी विशिष्ट गृहीत तत्वावर आपले विचार मांडले होते. व ते सर्वत्र खरे ठरतात असा त्यांचा विश्वास होता. उदा. आर्थिक हेतूने प्रेरित मनुष्याचा स्वहिताचा दृष्टिकोन, निर्हस्तक्षेप योग्यता, उत्पादक घटकाची पूर्ण गतिशीलता इत्यादी. न्यायमूर्ती रानडे च्या मते परंपरागत सिद्धांताची ही गृहिते केवळ विशिष्ट काळातील इंग्लंडच्या वावरीत खरी होती आणि त्या इंग्लंडमध्ये अर्थशास्त्राच्या सिद्धांताबद्दल शंका व्यक्त केली जात होती. हे सिद्धांत व्यवहारात कितपत मार्गदर्शक ठरतील याबद्दल सुद्धा मतभेद होते. आर्थिक व्यवहारातील शासकीयहस्तक्षेपासारख्या मुद्द्याबाबत त्यांना सिसर्माडीचे विचार योग्य वाटत. विकासाच्या गतिमान परिस्थितीत परंपरावादी निगमन पद्धती उपयोगी ठरत नाही म्हणून त्यांनी स्वतः आगमन ऐतिहासिक स्वरूपाच्या पद्धतीचा वापर केला. अनेक विचारधारांचा अभ्यास करून त्यांनी भारतीय परिस्थितीशी अनुरूप अशा तत्वाचा पुरस्कार केला.

आर्थिक विकासाच्या संदर्भात भारताची वैचित्रपूर्ण परिस्थिती स्पष्ट करण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांचे विश्लेषण व सूचना परिपूर्ण होत्या असे म्हणता येणार नाही परंतु पुढील काळात योग्य दिशा दाखवण्यास त्यांचे विचार समर्थ होते. असे म्हणता येतील. म्हणूनच गोपाल कृष्ण गोखले यांनी असे म्हटले आहेत की कालच्या तसेच आजच्या भारतीय अर्थ विचारांचे संस्थापक न्यायमूर्ती रानडे आहे.

बिज संज्ञा (Key Word): निस्सारण, परिकल्पनात्मक, निर्हस्तक्षेप, क्रियाशून्यता, श्रम विभागणी

प्रस्तावना :

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचा उल्लेख पश्चिम भारतातील प्रबोधन युगाचे जनक असा केला जातो. ते महाराष्ट्रातील थोर समाज सुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, न्यायाधीश होते. त्यांचा जन्म १९४२मध्ये महाराष्ट्रातील निफाड, जिल्हा. नाशिक येथे झाला. त्यांच्या विचारावर व कार्यावर महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा प्रभाव होता. तर नामदार गोपाल कृष्ण गोखले यांना ते आपले गुरु मानत असत. इ. स. १८७८साली पुणे येथे झालेल्या पहिल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला. त्यांनी मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून कार्य केले. १८८५मध्ये ते मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती झाले. भारताच्या इतिहासात महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा चळवळीत त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी मुलीच्या शाळा सुरू केल्या. शिक्षण, समाजसेवा, राजकारण तसेच अर्थकारण याबाबतीत त्यांनी अमूल्य कार्य केले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी व सामाजिक सुधारणासाठी कायम घटनात्मक व सनदशीर मार्गाचा त्यांनी पुरस्कार केला. १८८४मध्ये त्यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व त्याद्वारे नवीन पिढीला राष्ट्रीय विचारांनी प्रेरित पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याची सोय केली. भारतातील सामाजिक सुधारणा अधिक दृढ करण्यासाठी १८८५मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेची स्थापना केली. ते पत्रकारिता करित असत सुबोध पत्रिका व सुधारक वृत्तपत्राच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे त्यांनी कार्य केले. त्यांनी भारतीय राजकारणात अर्थशास्त्रीय विचार रुजवण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अटी व धोरणे स्पष्ट करणारे पहिले अर्थशास्त्रज्ञ ठरतात. त्यांनी १८९८मध्ये Essays On Indian Political Economy हा प्रसिद्ध ग्रंथ

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and its impact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५
२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९
२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३
२८. डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी ----- १२७
२९. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
- डॉ. विजय रेवजे ----- १३१
३०. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान
- डॉ. कन्नाडे ममता कार्तिक ----- १३५
३१. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०
३२. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५
३३. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- १४९
३४. महिला सवलीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ----- १५४
३५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती
- डॉ. युवराज सुरवसे ----- १५७
३६. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार
- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०
३७. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. गणेश एन. बहादे

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोपवारा :

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. दरिद्री शेतकरी व शूद्रातिशूद्र हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदूच त्यांच्या कार्याचा मुख्य वर्ग होता. या ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रबिंदूकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. वाढते दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, प्रतिकूल परिस्थितीचे आघात अगतिकतेने सोसत राहण्याची वृत्ती, ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाला मान्यता यामुळे हा वर्ग सर्व बाजूंनी नाडला जात होता. या वर्गाला लिहिता वाचता येत नव्हते, हिशोब कळत नव्हते, कायद्याची माहिती नव्हती. त्यामुळे सरकारी अंमलदार व सावकार यांना गरीब निरक्षर जनतेची फसवणूक करणे सहज शक्य होत होते.

मनुनिर्मित समाजव्यवस्थेमुळे शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधकारात पिचत पडलेला हा दरिद्री शेतकरी इंग्रजांच्या नव्या राजवटीतही हलाखी व दुर्बलतेच्या खाली तसाच दबून होता. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा हेच होय. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. पिढ्यानपिढ्या निःसत्व व प्रेरणाशून्य जीवनाच्या ठराविक चाकोरीतून या वर्गाला बाहेर काढायचे असेल, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. या शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल. हाच विचार त्यांच्या मनात रात्रंदिवस घोळत होता. त्याचा एक भाग म्हणून त्यांनी या वर्गाला अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगून त्यांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अज्ञानाचे दुष्परिणाम लक्षात आले की हा वर्ग आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल, असा महात्मा फुले यांचा त्यामागे गर्भित हेतू होता आणि त्यामध्ये त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही आलेले दिसते.

बीजशब्द: शिक्षण, सत्यशोधक, जातीव्यवस्था, गरीबी, शिष्यवृत्ती.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना आपल्या ग्रंथामधून जसे अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगितले तसेच विद्येमुळे होणाऱ्या लाभाचे स्वरूपही स्पष्ट करून दाखविले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आदी सर्व प्रकारच्या दास्यत्वातून मानवाची मुक्ती करण्याचे अगाध सामर्थ्य बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या, विद्येच्या ठायी आहे हे त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना वारंवार निखून सांगितले. शिक्षण ही एक शक्ती आहे हे ओळखून या शक्तीचा समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी प्रभावी साधन म्हणून वापर केला. यासाठीच त्यांनी ग्रंथलेखन केले. त्यातून शूद्रातिशूद्रांना विद्येचे महत्व आणि त्यापासून होणारे लाभ यांचे सांगोपांग विवेचन केले.

माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ कशात असेल तर ते त्याच्या अज्ञानात आहे. किंबहुना अज्ञान हाच माणसाचा एकमेव असा दुर्धर रोग आहे आणि तो नष्ट करण्याचे मुलभूत सामर्थ्य एकट्या शिक्षणाच्या ठिकाणी आहे. महात्मा फुले यांनी हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. माणसाला विद्येचे महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल. म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे कोणते आहेत हे समजून सांगणे गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा आशयाची ग्रंथनिर्मिती केली.

शोषितांच्या अंगी चैतन्य निर्माण व्हावे व त्यांनी आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त करावे. ही जाणीव करून देण्याच्या हेतूनेच महात्मा फुले शोषितांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. ते फक्त आवाहन करूनच थांबत नाहीत तर शिक्षणापासून होणाऱ्या फायद्याचेही सांगोपांग विवेचन करतात. शेतकरी विद्वान झाल्याबरोबर ते आपल्या खांद्याची आसूड टाकून लक्ष्मीस पुढे घालून आपल्या घरी नांदावयास लावण्याकरिता कधी मागेपुढे पाहणार नाहीत. हा विद्येमुळे होणारा एक फायदा महात्मा फुले ठळकपणे नोंदवितात.

Bhairavi

भैरवी

(दृश्य एवं प्रदर्शनकारी कला की शोध-पत्रिका)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

डॉ. विनोद मारोतराव मुंडे

सहयोगी प्राध्यापक - राजनिति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणेर.
तहसील - हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा. (महाराष्ट्र राज्य) - 442307

For the paper entitled

मानव अधिकार और भारत का संविधान

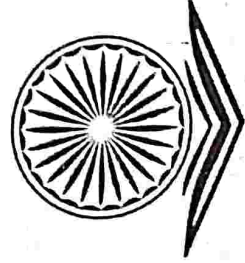
Volume - 22, No. 02, 2023

in

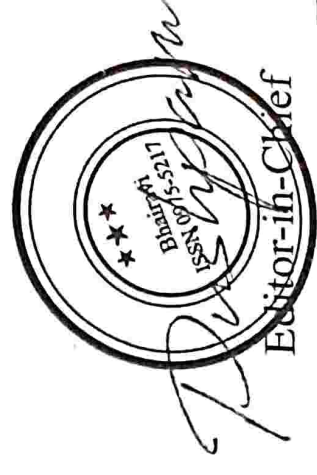
Bhairavi भैरवी

Impact Factor: 5.1

UGC Care Group 1 Journal

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Editor-in-Chief

मानव अधिकार और भारत का संविधान

डॉ. विनोद मारोतराव मुडे

सहयोगी प्राध्यापक – राजनीति विज्ञान विभाग, श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडणे.

तहसील – हिंगणघाट, जिल्हा - वर्धा.(महाराष्ट्र राज्य) – 442307

सारांश (Abstract) :-

मानव अधिकार किसी भी मनुष्य को उसके मानव जाति में जन्म के आधार पर उपलब्ध मूल अधिकार हैं। यह सभी मनुष्यों में अपनी राष्ट्रीयता, धर्म, भाषा, लिंग, रंग या किसी अन्य विचार के बावजूद निहित है। मानव अधिकारों का संरक्षण अधिनियम, 1993 मानवाधिकारों को परिभाषित करता है: “मानवाधिकार” का अर्थ है, संविधान द्वारा प्रदत्त व्यक्ति की जीवन, स्वतंत्रता, समानता और गरिमा से संबंधित अधिकार या भारत में अदालतों में अंतर्राष्ट्रीय वाचाएं और प्रवर्तनीयदेश के लोगों के विकास के लिए मानव अधिकारों का संरक्षण आवश्यक है, जो अंततः राष्ट्रीय विकास को एक पूरे के रूप में ले जाता है। भारत का संविधान देश के प्रत्येक नागरिक को बुनियादी मानवाधिकारों की गारंटी देता है। संविधान के मर्मज्ञों ने आवश्यक प्रावधानों को पूरा करने में अपना सर्वश्रेष्ठ प्रयास किया है। हालांकि, निरंतर विकास के साथ, मानव अधिकारों के क्षितिज का भी विस्तार हुआ है। सांसद अब लोगों के अधिकारों को पहचानने और प्रतिमाओं को पारित करने, प्रावधानों को संशोधित करने और आवश्यकता पड़ने पर आदि में एक महान भूमिका निभा रहे हैं।

प्रस्तावना (Introduction) :-

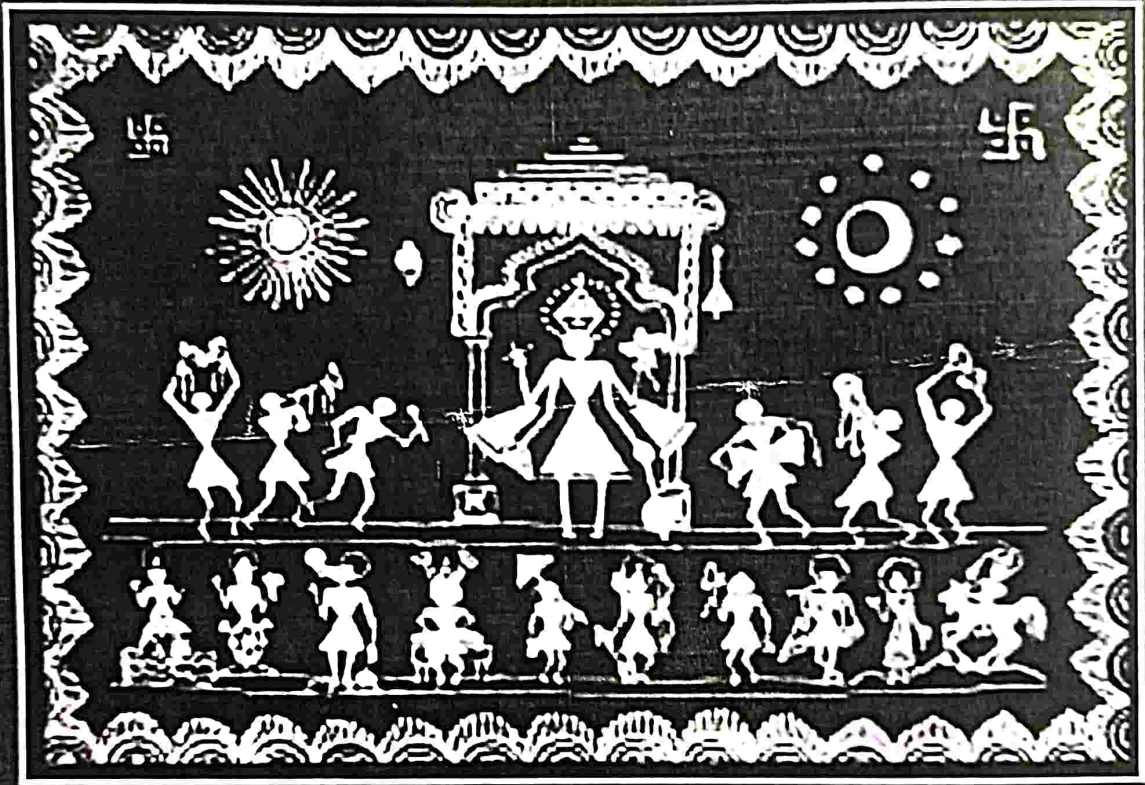
मानवाधिकार मूलतः मानव जाति को दिए या मिलने वाली अधिकारों से संबंधित है। प्राचीन भारतीय ग्रन्थों में भी इनका प्रमाण मिलता है। अधिकार से उत्पन्न होने वाली कठिनाइयों का शास्त्रकारों ने पूर्वानुमान कर लिया था और इसी कारण उन्होंने त्याग, तपस्या, सहयोग, परोपकार जैसे सदगुणों के आधार पर अधिकार की अपेक्षा कर्तव्य को अति महत्वपूर्ण बताया। प्रत्येक व्यक्ति को सभी प्रकार के अधिकार देने के लिए अपने कर्तव्यों का उचित निर्वाह करना आवश्यक है। मानवीय संवेदना में आज निरंतर कमी आ रही है जिसे वैश्विक स्वीकृति को लुईस टेनकिन नामक विद्वान ने स्वीकार किया है। मानवाधिकारों का विकास और उसकी पृष्ठभूमि पर दृष्टिपात करने पर यह स्पष्ट होता है कि- ‘मानव अधिकार वे अधिकार हैं जो व्यक्ति को मानव होने के कारण प्राप्त हैं। इनका आधार मानव स्वभाव में ही निहित है।’

मानवाधिकार का संबंध उन आधारभूत अधिकार और स्वतंत्रता से है जो व्यक्ति विशेष के लिए अनिवार्य हैं। नागरिक एवं राजनीतिक अधिकार; जैसे कि जीवन और स्वतंत्रता का अधिकार, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता एवं विधिश्री समक्ष समानता तथा सामाजिक, सांस्कृतिक और आर्थिक अधिकार; जैसे कि सांस्कृतिक गतिविधियों में हिस्सा लेने का अधिकार, काम करने का अधिकार एवं शिक्षा का अधिकार इत्यादि, ये ऐसे अधिकार एवं स्वतंत्रताएं हैं जो मानवाधिकार के अन्तर्गत आते हैं। स्वतंत्रता के बाद नागरिकों के व्यक्तित्व के पूर्ण विकास के लिए भारत के संविधान में मौलिक अधिकारों और नीति

संशोधक

वर्ष : ९१ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक ३

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे,

४७. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्यांचे ऐतिहासिक विवेचन
- डॉ. एस. आर. कट्टोमनी ----- १४९
४८. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य
- कु. शुभांगी मनोहर आवारी ----- १५५
४९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- प्रा. डॉ. विठ्ठल कल्लापा दळवी ----- १५९
५०. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रासंगिकता
- डॉ. गणेश पंढरीनाथ भामे ----- १६३
५१. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण विषयक धोरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. प्रजा कामडी ----- १७०
५२. छ. शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्य : आजची प्रासंगिकता
- सहयोगी प्राध्यापक इंगळे किशोरकुमार मनोहरराव ----- १७५
५३. मागासवर्गीयांच्या मुक्तीतील क्रांतिकारी महानायक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : ऐतिहासिक विश्लेषण
- डॉ. निशांत भिनराव शेंडे ----- १७९
५४. राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार
- आरती एम. देशमुख ----- १८३
५५. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य आणि जागृति
- डॉ. सचिन ज्ञानेश्वर मोरे ----- १८७
५६. शैक्षणिक क्रांतीचे अग्रदूत राजर्षी शाहू महाराज : ऐतिहासिक अध्ययन
- श्री. संतोष गोहांकार ----- १९१
५७. राजर्षी शाहू महाराजांचे समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने अस्पृश्य उद्दाराचे कार्य
- प्रा. केंगार आप्पासाहेब नामदेव ----- १९४
५८. राजर्षी शाहू महाराजांचे समाजसुधारणा विषयातील स्त्री उद्दाराचे कार्य
- डॉ. गौतम नामदेव ढाले ----- १९८

राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार

आरती एम. देशमुख

सहाय्यक प्राध्यापक, गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर
हिंगणघाट, जि. वर्धा

Email ID: desh mukharti494@gmail.com

Mo. 9226183102

सोपवारा :

एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्त्व अशी असताना जो काळालाच घडवोतात. अशाच काही व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. पूर्वीच्या काळी खोने शिक्षण घेतल्यामुळे तोला अकाली वैधव्य येईल, ती कुमारांस लागेल, पापचरणांची प्रवृत्ती बळावेल अशी त्यावेळी स्त्रियांबद्दलचा समज होता. म्हणून शूद्र आणि अतिशूद्र जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देणे हा त्या काळच्या सनातनी लोकांना मोठा भ्रष्टाचार वाटत असे त्यांना शिक्षण देणे म्हणजे देव, धर्म आणि समाज यांच्याविरुद्ध वतन करणे होय. शिवाय स्त्री शिक्षण म्हणजे हिंदुधर्मावर भयंकर अत्याचार अशा तऱ्हेच्या सनातन्यांच्या समजुतीमुळे स्त्रियांना शिक्षणाचे दरवाजे बंद होते. सनातनी लोकांच्या या नतावर तोत्र आघात करून महाराष्ट्रात प्रथम स्त्रीस शिक्षणाचे दरवाजे उघडून दिले ते महात्मा फुले यांनीच, कारण त्यांना नाहित होते की, स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तिच्या मुलांचे शिक्षण होय. सामाजिक क्रांतीच एक महत्त्वाचे शस्त्र म्हणून महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली. त्याला पुढे घेऊन जाण्याचे कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी केले. सदर संशोधन प्रेरणामध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा परामर्श घेतला आहे.

वीजशब्द: स्त्री शिक्षण, विषमता, अस्पृश्यता, जातीभेद, व सुधारणा.

प्रस्तावना :

ज्या बहुजन समाजाला राजर्षी शाहू वर्ण वर्चस्वापासून मुक्त करू पाहत होते, त्या समाजातील अर्धी अधिक लोकसंख्या स्त्री वर्गाची होती आणि हा स्त्री वर्ग पुरुषी वर्चस्वाखाली व त्यांनी निर्माण केलेल्या गुलामगिरीखाली पिचत होता. जो बहुजन समाज वर्णवर्चस्व जुलुमापासून मुक्त मिळवू पाहत होता, त्या समाजाने आपल्या घरातील स्त्रियांनाही आपल्या पुरुषी वर्ग वर्चस्वापासून मुक्त ठेवले पाहिजे, अशी महाराजांची व्यापक सामाजिक दृष्टी होती. या दृष्टिकोनातूनच त्यांनी आपल्या

कारकिर्दीत स्त्री मुक्तीसाठी कायदे जारी केले होते. राजर्षी शाहू एक संस्थानिक राजे होते. तर तितक्याच तळमळीचे कर्ते व क्रियाशील समाजसुधारक होते. स्त्री स्वातंत्र्याबद्दल आणि तिच्या विकासाबद्दल केवळ विचारच मांडून थांबले नाहीत, तर त्या विचाराला कृतीची व कार्यक्रमाची जोड त्यांनी दिली. ज्याप्रमाणे अस्पृश्यताविषयक बाबतीत त्यांनी विचार व कार्य अशा दोन्ही स्वरूपाच्या माध्यमातून वा संघटनात्मक दृष्टीकोनातून कार्य केले त्याचप्रमाणे स्त्री विकासाबाबत ते आग्रही होते. त्यांनी स्त्री विकासाबाबत एक निश्चित व आग्रही भूमिका मांडलेली होती. त्यांच्या स्त्री विकास या संकल्पनेत स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री उद्धार, स्त्री शिक्षण आणि या सर्व हिंदू समाजातील अनिष्ट प्रथांचे व त्यातून निर्माण झालेल्या समस्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी अनेक कायदे करून तिची अंमलबजावणी करण्याचा आग्रह धरलेला होता.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार व कार्याचा अभ्यास करणे.
२. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून या संशोधनासाठी राजर्षी शाहू महाराज यांच्यावर लिखित साहित्य, विविध पुस्तके, मासिके, शोध प्रबंध, शासकीय प्रकाशने, संदर्भ ग्रंथ इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्त्री शिक्षणविषयक विचार :

नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकाला शिक्षण दिले पाहिजे ही समतावादी भूमिका राजर्षी शाहूंनी स्विकारली होती. प्रत्येकाला ज्ञान प्राप्तीचा अधिकार आहे. ज्ञानाशिवाय त्या मनुष्याचा किंबहुना

अनुसन्धान-प्रकाशन-विभागीया त्रैमासिकी शोध-पत्रिका

शोध-प्रभा

(A REFERRED & PEER-REVIEWED QUARTERLY RESEARCH JOURNAL)

Year 48, Issue-2 (January-March) 2023

प्रधानसम्पादक:
प्रो.रमेशकुमारपाण्डेयः

सम्पादक:
प्रो.शिवशङ्करमिश्रः

सहसम्पादक:
डॉ. ज्ञानधरपाठकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली-110016

PAPER PARTICULAR	PAGE NO.
THE METAPHYSICS OF EVIL IN JOHN WEBSTER'S THE DUCHESS OF MALFI Dr Anshika Makhijani	01
LEADING THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOWARDS THE DIRECTION OF INCLUSION AND EQUITY Dr. Anita Makarand Belapurkar	04
कथाकार दिवाकर कृष्ण डॉ. अनिता वाळके	09
ROLE OF MSME'S IN THE INDIAN ECONOMY - AN OVERVIEW Vaishali Laxman Patil/Dr. Jayashri Purushottam Sarode	12
CLOUD COMPUTING'S EFFECTS ON EDUCATION SECTOR Mrs. Ashwini Paresh Thopte/Mrs. Sameena Jamadar	19
THE VARIOUS APPROACHES OF UTILITY OF DIGITAL PAYMENTS APPLICATION IN INDIA Dr. Charushila Padmakar Thakur	22
INSIGHTS INTO THE IMPACT OF DIGITAL CURRENCIES (CRYPTOCURRENCIES) ON THE INDIAN ECONOMY Dr. Hitesh M. Dadmal	25
नामदेव ढसाळ्यांच्या कवितेतील सामाजिक आशय डॉ. जगदीश्वर मेश्राम	31
MULTICULTURALISM IN THE POETRY OF NISSIM EZEKIEL Dr. Jitendra B. Patil	34
मूकनायक या वृत्तपत्रातून प्रतिबिंबित होणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दर्शन: एक ऐतिहासिक विश्लेषण डॉ. पंकज वा. मून	38
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION Dr. Sajjan D. Gaikwad	44
DEVELOPING METACOGNITIVE SKILLS: PREPARING STUDENTS FOR LIFELONG LEARNING Dr. Shaikh Wasim	49

मूकनायक या वृत्तपत्रातून प्रतिबिंबित होणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दर्शन: एक ऐतिहासिक विश्लेषण

डॉ. पंकज वा. मून, प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, श्री साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर हिंगणघाट, जि. वर्धा

=====

सारांश:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातून लिखाण करून सर्व प्रथम प्रबोधनात्मक चळवळीची पायाभरणी केली. मूकनायक हे वृत्तपत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भावी वाटचालीची दिपा स्पष्ट करणारे होते. त्यांनी मूकनायकात एकूण 14 लेख लिहिले. या लिखाणात त्यांनी मूकनायक सुरु करण्याची उद्दिष्ट्यो, तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्था, बहिष्कृत वर्गाची स्थिती व जातीव्यवस्थेच्या मुळाशी असणारे अर्थकारण त्याचबरोबर स्वदेपीच्या नावाखाली भारतात निर्माण झालेली भांडवलपाही व्यवस्था याचा ऊहापोह केला आहे. ब्रिटिश आगमनाच्या वेळची सामाजिक स्थिती, आर्थिक स्थिती, जहालवाद व मवाळवाद, आधी स्वराज्य की सुराज्य, ब्रिटिशांचे इंग्रजी शिक्षण, बहिष्कृत समाजाचे स्थान अपी ऐतिहासिक मांडणी त्यांनी मूकनायकातून केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणाचा केंद्रबिंदू बहिष्कृत तरुण होता. बहिष्कृत तरुणांमध्ये जागृती करून संघटन निर्माण करण्यासाठी प्रेरित केले. मूकनायक हे वृत्तपत्र अल्पकाळात बंद पडले असले तरी त्यातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार भविष्यातील चळवळीची दिपा स्पष्ट करणारे होते. मूकनायक या वृत्तपत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व ऐतिहासिक अपा विशयावर लिखाण केले व त्या लिखाणात मांडलेले विचार आजही अपरिहार्य असून त्यांच्या लेखनातील स्पष्टता व भेदकता काळाचा वेध घेणारी आहे. या सर्व लिखाणातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू अधिक स्पष्टपणे या प्रस्तुत शोधनिबंधातून अभ्यसकांपुढे मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

वीजशब्द: हिंदू धर्म, समाजव्यवस्था, स्वराज्य, सुराज्य, जहाल व मवाळ, जातीव्यवस्था, बहिष्कृत समाज.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातील लेखात व्यक्त झालेले विचार समाजापुढे आणून त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

पूर्व कल्पना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मूकनायकातील लिखाण हे बहिष्कृत समाजावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणारे होते व बहिष्कृत तरुणांना प्रेरित करणारे होते.

प्रस्तावना

इ. स. 1919 ला साऊथवरो कमिशन पुढे अस्पृष्यांच्या समस्या मांडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या राजकारणामध्ये पाऊल टाकले. आपल्या विचाराची बहिष्कृत समाजापुढे मांडणी करण्यासाठी व अस्पृष्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी एका वृत्तपत्राची उणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना झाली व त्यानंतर कोल्हापूर संस्थानाचे राजे राजश्री पाहू महाराज यांच्या मदतीने 31 जानेवारी 1920 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मूकनायक' या पाक्षिकाची सुरुवात केली. आजच्या काळात नावारुपाला आलेली आंबेडकरी चळवळ ही बहिष्कृत हितकारणी सभेच्या स्थापनेपासून सुरु होते. असे सर्वत्र मानले जाते. परंतु या चळवळीची पार्श्वभूमी 'मूकनायक' या पाक्षिकाने तयार केली असे म्हणायला हरकत नाही. 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी बहिष्कृत समाजाला नवा मार्ग दाखविला. 'मूकनायक' हे वृत्तपत्र अल्पकाळात बंद पडले तरी बहिष्कृत समाजाला जागृत करण्याचा तो डॉ. आंबेडकरांचा पहिला प्रयत्न होता हे सत्य आहे. बहिष्कृताना सामाजिक, राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची प्रेरणा 'मूकनायक'च्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी निर्माण केली. 'मूकनायक' या वृत्तपत्रातील लिखाणातून डॉ. आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू प्रतिबिंबित होतात. प्रस्तुत शोधलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा 'मूकनायक' या वर्तमानपत्राच्या संदर्भात शोधन घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

मूकनायकाची उद्दिष्टे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ अस्पृष्य समाजासाठी चळवळ चालवण्याची भूमिका पक्की केली होती. त्यामुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ३ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ ● वर्ष : १० ● पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुनिल हेळकर ● प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड ● प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

६०. राजर्षी शाहू महाराजांचे महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय विकासातील योगदान
- प्रा.डॉ.दादासाहेब दामोदर हाके ----- २४६
६१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचारांची व कार्याची प्रासंगिकता
- डॉ. सतीश खरात ----- २५२
६२. राजर्षी शाहू महाराज-एक लोक कल्याणकारी राजा
- डॉ. रुपेश एम.मेश्राम ----- २५६
६३. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि कुंभार समुदाय
- डॉ. रामचंद्र वसंत कुंभार ----- २६१
६४. छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील ख्रिश्चन मिशनरी (१८९४-१९२२)
- डॉ. अंबादास क. मंजुळकर ----- २६५
६५. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज: मानवी हक्क संरक्षक दृष्टा राजा
- प्रा.डॉ.प्रकाश निवृत्ति चौधरी ----- २६८
६६. राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ----- २७४
६७. छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा
- प्राध्यापक निलेश जमदाडे ----- २७८
६८. छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक कार्य
- प्रा.डॉ.प्रतापसिंह माने ----- २८१
६९. छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य
- प्रा.संजय वामन साबळे ----- २८५
७०. छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्याचे योगदान
- प्रा. डॉ. उध्दव मनोहर घोडके, प्रा. अमोल जगन्नाथ वीर ----- २९०
७१. छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांनी भौगोलिक परिस्थितीला अनुसरून केलेला विकास
- डॉ. समाधान धर्मा शिंदे, डॉ. उध्दव मनोहर घोडके ----- २९२

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,

वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

pankajmoon.1982@gmail.com

मो. ९५७९४९५४२७

गोपवारा :

राजर्षी शाहू महाराज हे संस्थानिक तर होतेच पण त्याचबरोबर ते समाजसुधारक होते. महाराष्ट्रात महात्मा फुले नंतर सर्वसामान्य माणसांच्या कल्याणाकरिता त्यांनी कार्य केलेले आहे. त्यांचे शैक्षणिक कार्य हे त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारसरणीवर आधारित आहे. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य अत्यंत प्रभावशाली व क्रांतिकारक होते. शिक्षणाकडे त्यांनी अत्यंत चिकित्सक व सुधारणावादी दृष्टिकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शिक्षण हे एका बाजूने सामाजिक व राष्ट्रीय गरज म्हणून पाहिले, तर दुसरीकडे वैयक्तिक विकासाची गुरुकिल्ली असल्याचे त्यांचे मत होते. पाश्चिमात्य विचारसरणीच्या प्रभावामुळे कदाचित राजर्षी शाहूंचा दृष्टिकोन अशा स्वरूपाचा तयार झाला असावा. त्यांनी आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा अंगीकार केला म्हणूनच ते शिक्षणाचा प्रसार करू शकले. राजर्षी शाहूंनी शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणांना खास अग्रक्रम व विशेष प्राधान्य दिले होते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वीजशब्द: शिक्षण, विषमता, अज्ञान, शेतकरी व मजूर.

प्रस्तावना :

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनी सर्वसाधारणपणे हिंदुस्थानातील व विशेषकरून करवीर संस्थानातील शिक्षणाची वा शैक्षणिक स्थितीचे अवलोकन करित असतांना ते असे म्हणतात, शिक्षणाच्या बाबतीत आमचा गतकाळ म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एकाच जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनु आणि त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्या त्या वेळच्या ध्येयाला अनुसरून निरनिराळ्या जातीच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचले, आणि खालच्या जातीच्या लोकांना विद्या मंदिराचे बरवाजे बंद करण्यात आले. त्यांचे स्वतःचे धर्मग्रंथ आणि वेद हे सुद्धा वाचण्याची त्यांना मनाई होती.^१

आपल्या समाज बांधवापासून दूर जाणारी वा त्यांच्यात अंतर ठेवून वागणारी वा तशी प्रवृत्ती निर्माण करणारी शिक्षण पद्धती त्यांना अभिप्रेत नव्हती असे खालील घटनावरून दिसून येते. १९१६ मध्ये दिल्ली येथे राजकुमाराची एक परिषद भरली होती, त्यात राजर्षी शाहूंनी एक टिप्पणी पाठवली होती. त्यात राजकुमाराच्या शिक्षणाबद्दल राजर्षी शाहूंनी प्रदर्शित केलेले विचार आजही महाराष्ट्रातील सुशिक्षित उच्चभ्रू समाजाने मनन करण्यासारखे आहेत. संस्थानिकांनी आपल्या मुलांना कोणत्या पद्धतीने व कशा प्रकारचे शिक्षण द्यावे ते ठरवण्याची त्यांना पूर्ण मोकळीक असली पाहिजे. त्यात बाहेरून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप होणे इष्ट नाही. राजकुमाराच्या शिक्षणासाठी भारतात जी महाविद्यालये काढण्यात आलेली आहेत, त्यांची व्यवस्था समाधानकारक नाही. या संस्थानात शिक्षण घेणारे राजकुमार आपल्या प्रजाजनापासून मनाने दुरावतात. आपली भाषा, धर्म व संस्कृती याविषयी त्यांना आत्मीयता आणि अभिमान वाटेनासा होतो. पोशाख रितीरिवाज व बोलणे, चालणे यात इंग्रजांचे अनुकरण करून स्वकियाच्या जीवनसरणीकडे ते तुच्छेतेने पाहू लागतात. पुढील आयुष्यात त्यांना राज्यकारभाराची जी जबाबदारी पार पाडावी लागणार, त्या दृष्टीने त्यांची अशी मनोवृत्ती बनने श्रेयस्कर नाही.^२

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. राजर्षी शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्याचा अभ्यास करणे.
२. शाहू महाराजांची सर्वांगीण शिक्षण संकल्पना समजून घेणे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की, त्यांचे विचार हे मूलगामी व सत्यावर आधारित होते. वास्तविक पाहता बऱ्याच वेळेस व्यक्तिच्या विचारात व प्रत्यक्ष आचारात खूप फरक असतो. जे लोक बोलतात तसे कृतीत आणतील असे नाही. परंतु राजर्षी शाहूंनी

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

५१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक विचार
- प्रा. डॉ. अशोक सटवा माहुरे ----- २१९
५२. पांडुरंगशास्त्री आठवले: एक मानवतावादी विचारवंत व तत्वचिंतक
- प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे ----- २२२
५३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य
- प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन ----- २२५
५४. समाजसुधारक - लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे
- प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे ----- २२९
५५. भारतातील समाजसुधारक आणि त्यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. प्रतिभा रंगराव बिरादार ----- २३४
५६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - अस्पृश्यताविषयक विचारांचे समाज परिवर्तनातील योगदान
- प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे, प्रा. नील जनार्धन नागभिडे ----- २३९
५७. सर्वोदय विचाराधारित स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामधील पर्यावरणवादी चळवळी
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ----- २४४
५८. भारतीय समाजसुधारकांचे धर्मविषयक विचार
- प्रा. शरद अर्जुन वाघ ----- २४९
५९. बालमजुरी एक सामाजिक समस्या: परिणाम व घटनात्मक उपाय
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ----- २५२
६०. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे धर्म विषयक विचार
- प्रा. संतोष मारकवाड ----- २५५
६१. राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्यताविषयी विचार
- प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण ----- २५९
६२. राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक, शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास
- प्रा. अनिल कांबळे ----- २६४
६३. भारतातील समाजसुधारणा चळवळ
- प्रा. डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ----- २६७

महाराष्ट्रातील समाज सुधारक राजर्षी शाहू महाराज यांचे कार्य

प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
चडनेर, ता. हिंणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

एखाद्या व्यक्तिमत्वाला काळ घडवितो तर काही व्यक्तिमत्व अशी असतात जी काळालाच घडवीतात. अशाच काही व्यक्तिमत्वांपैकी एक म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. इ. स. १८९४ साली कोल्हापूरच्या गादीवर बसलेले राजर्षी शाहू महाराज हे महाराष्ट्रातील एक वादळी व्यक्तिमत्व होय. त्यांनी आपल्या घ्येय धोरणांनी आणि राज्यकारभार करण्याच्या पद्धतीमुळे कोल्हापूर संस्थानच नव्हे तर संबंध महाराष्ट्र आणि भारत देशामधील सामान्य गरीब माणूस स्वाभिमानी जीवन जगण्यासाठी प्रयत्न करू लागला. आपल्या २८ वर्षांच्या कारकीर्दीमध्ये शाहू महाराजांनी केलेल्या कार्यामुळे ते केवळ कोल्हापूरचेच राजे राहिले नाहीत तर अखिल महाराष्ट्र आणि संपूर्ण मानवी समाजाचे, मानवतेचे सम्राट बनले. पददलित आणि बहुजन समाजाच्या गळ्यातील ताईत बनले.

स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षांनंतर देखील सरकारला या पददलित बहुजनाच्या विकासासाठी प्रभावी उपाययोजनांची अंमलबजावणी करता येऊ शकली नाही, जी दृष्टी वाळगता आली नाही त्या उपाययोजना शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानामध्ये अमलात आणल्या होत्या. त्या सुधारणा आजच्या काळात नवलाईच्या ठरतात, त्यामुळे शाहू महाराज हे अलौकिक कार्य करणारे महापुरुष होते असे म्हणावे लागेल. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये शाहू महाराज यांच्या विविध कार्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वीजशब्द: शिक्षण, अस्पृश्यता, जातीभेद, अंधश्रद्धा, सुधारणा.

प्रस्तावना :

राज्यकारभार हाती घेतल्यापासून ते प्रारंभीच्या काही वर्षांपर्यंत महाराजांच्या जीवनाचा अभ्यास केला असता, असे स्पष्ट दिसून येते की, महाराजांच्या दत्तविधानानंतर ते राज्यकारभार हाती घेण्यापर्यंत. शिक्षण घेण्यासाठी उत्तरेत राजकोट येथे आणि दक्षिणेत धारवाड येथे गेल्यामुळे त्यांचा महात्मा फुलेच्या विचारांशी संबंध आला नसावा. पुन्हा राज्यकारभार हाती

घेतल्यानंतर ते इ. स. १८९९ च्या वेदोक्त प्रकरणापर्यंत महाराजांचे आचरण परंपरागत पद्धतीनेच होते. या काळापर्यंत ते वैदिक कर्मकांडावर विश्वास ठेवणारे होते. कुटुंबात सर्व धार्मिक विधी ब्राम्हणी परंपरेप्रमाणेच होत असत. म्हणजेच महाराजाला स्वतः या समाजव्यवस्थेचा अनुभव आल्यानंतर पददलितांच्या उद्धाराच्या कार्याकडे महाराज अधिक आकर्षित झालेले दिसून येतात.

अस्पृश्य समाजाचा उद्धार करण्याच्या ज्या अनेक उपाययोजना शाहू महाराजांनी केल्या, या समाजाहून भिन्न, पण त्याहूनही अधिक उपेक्षित असा एक मोठा समाज, भटक्या, विमुक्त जातींचा समाज हाही त्यांच्या कनवाळू नजरेतून सुटला नाही. हा एक त्यांनी बहिष्कृतांसाठी केलेल्या थोर कार्याचा विशेष मानावा लागेल. ढोरांशिवाय शेतकऱ्यांस मोटेस कातडे मिळणार नव्हते. चांभाराशिवाय पायतण मिळणार नव्हते. मांगाशिवाय मोटेचा नाडा, गुराढोरांना कासरे मिळणार नव्हते अणि महाराशिवाय तर गावची बिगारी काने होणार नव्हती. म्हणून गावगाड्याने त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे काही ना काही व्यवस्था लावली होती. अगदी हलक्या दर्जाचे हा असेनात पण वस्तुत्याचे हक्क दिले होते. त्यांना एक-दोन खगाचे का असेना पण घर होते. अस्पृश्यांना स्पृश्य जातींनी दहा डात लांब ठेवले अन्तले तरी गावगाड्यातील त्यांचे अस्तित्व व साहचर्य अपरिहार्य म्हणून का होईना पण समाजाने मान्य केले होते.

भटक्या-विमुक्त जातीच्या वाट्याला चापैकी काहीही आलेले नव्हते. या जाती गावगाड्याचे अंग नव्हते. त्यांना स्वतःचे गावच नव्हते. तर त्या गावगाड्यात येणार कशा? एका गावाहून दुसऱ्या गावी सतत भटकंती करीत राहणाऱ्या या जाती म्हणजे एक वेगळेच जग होते. त्यांचा गावगाड्याच्या संस्कृतीशी काही संबंध नव्हता. या जाती आदिम जमातींचे अवशेष म्हणून वावरत होत्या. एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्राप्रमाणे त्यांचे कायदेकानून स्वतंत्र होते. त्यानुसार होणारा न्यायनिवाडाही वेगळा होता. हा न्यायनिवाडा करणाऱ्या त्यांच्या जातीपंचायती स्वतंत्र होत्या. त्यांचा तथाकथित सुसंस्कृत समाजाच्या कायदेकानूनाशी अथवा न्याय व्यवस्थेशी काही संबंध नव्हता.

श्री. संजय

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ३ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणी अंक : ३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे ● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुनिल हेळकर ● प्रा. डॉ. प्रेमचंद गायकवाड ● प्रा. डॉ. गोवर्धन दिकोंडा

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२४. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य
- प्रा.डॉ. जवाहर मोरे ----- १७
२५. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता
- डॉ. अंकुश तुकाराम करपे ----- १००
२६. शैक्षणिक व सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज
- प्रा. संपतराव माणिकराव गर्जे ----- १०५
२७. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचा समाजसुधारणेच्या संदर्भातील तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीकोण
- डॉ. उध्दव न. कांबळे ----- ११०
२८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार आणि समाजसुधारणा
- डॉ. उध्दव न. कांबळे ----- ११४
२९. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील उल्लेखनीय योगदान
- डॉ. राजेंद्र नामदेव रासकर ----- ११८
३०. राजर्षी शाहू महाराजांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास
- डॉ. रेश्मा अणवेकर ----- १२१
३१. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १२६
३२. सर्वकष सुधारणांचे पुरस्कर्ते राजर्षी शाहू महाराज
- किशोर जनार्दन लांडेपाटील ----- १३०
३३. छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक क्रांतीचे आधारस्तंभ
- डॉ. विकास विलासराव शिंदे ----- १३५
३४. राजर्षी शाहू महाराज यांची समतावादी दृष्टी व समकालीन प्रस्तुत
- प्रा. पाटील प्रमोद जगन्नाथ ----- १३९
३५. मानवतावादी व्यक्तिमत्व - राजश्री शाहू महाराज
- प्रा. डॉ. आनंदा एम. काळबांडे ----- १४४

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक विचार आणि कार्य

डॉ. गणेश एन. बहादे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

Email ID: ganeshbahade94@gmail.com

मो. ९०४९६७३१६४

गोषवारा :

भारताच्या सामाजिक इतिहासात सामाजिक विचार मांडून ते अंमलात व प्रत्यक्ष स्वरूपात उतरवण्याच्या दृष्टीने जे कार्य २० व्या शतकात ज्या महापुरुषांनी केले, त्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज हे अग्रगण्य होते. तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील जातीवाद, अस्पृश्यता, शिक्षण इत्यादीमुळे भारतीय समाज जीवन या समस्यांनी त्रस्त बनले होते. त्याचे निवारण करण्यासाठी समाज व्यवस्थेच्या वस्तुनिष्ठ आकलनाची व ऐतिहासिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता लक्षात घेऊन, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांची त्या संदर्भातील विचाराची मांडणी त्यांनी केलेल्या त्यांच्या भाषणातून व्यक्त झालेली दिसून येते. एकूणच राजर्षी छत्रपती शाहूंच्या या विचारात समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन असलेला दिसून येतो. आधुनिक समाजाच्या रचनेच्या अभ्यासात सामाजिक विचाराचा आधार घ्यावा लागतो. कारण सामाजिक सत्याचे आकलन त्याशिवाय शक्य नाही. समाजशास्त्रीय विचारातून निर्माण झालेल्या सिद्धांताचा उपयोग भविष्यातील समाजाच्या स्वरूपाच्या आकलनासाठी आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर राजर्षी छत्रपती शाहूंचे सामाजिक विचार व कार्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

बीजशब्द : प्रशासन, शिक्षण, कला, क्रीडा, शेती, उद्योगधंदे, आरोग्य.

प्रस्तावना :

राजर्षी छत्रपती शाहूंची कारकीर्द केवळ कोल्हापूर संस्थानच नव्हे, तर सान्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाला कलाटणी देणारी ठरली. त्यांच्या ध्येयवादी दृष्टिकोनातून नियोजनपूर्वक केलेल्या बहुविध व सर्वकष सुधारणांमुळे कोल्हापूर संस्थानातील जनतेच्या जीवनावर दूरगामी स्वरूपाचे परिणाम झाले. त्याचबरोबर महाराष्ट्रातील जनतेमध्ये देखील सामाजिक क्रांती घडून येण्यास सुरुवात झाली. राजर्षी शाहूंनी सामान्य जनतेची सर्वांगीण प्रगती विविध मार्गांनी पण ते शक्य तो लवकर साधावी हे ध्येय नजरेसमोर ठेवून राजर्षी शाहूंनी निष्ठापूर्वक राज्यकारभार केला.

त्यांनी प्रशासन, शिक्षण, कला, क्रीडा, शेती, उद्योगधंदे, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. राजर्षी शाहूंच्या प्रेरणेने, प्रोत्साहनाने व अविरत परिश्रमाने महाराष्ट्रात अभूतपूर्व स्वरूपाची सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु झाली आणि महाराष्ट्राचा कायाकल्प घडून आला.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :

- १) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
- २) राजर्षी शाहू महाराज यांच्या सर्वधर्म समभाव तत्वाचा अभ्यास करणे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार व कार्य :

प्राथमिक शिक्षण :

राजर्षी शाहू उदारमतवादी शिक्षणापासून ते तांत्रिक शिक्षणापर्यंत आणि अस्पृश्यांच्या शिक्षणापासून ते स्त्री शिक्षणापर्यंत दूरच्या नजरेने पाहणारे एक जाणते शिक्षण पुरस्कर्ते व प्रसारक होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेल्या सुधारणा वरवरच्या नव्हत्या तर अगदी मुलगामी स्वरूपाच्या होत्या. महाराजांनी इ. स. १९१६ साली कोल्हापूर संस्थानामध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले. गावातील कोणतेही मुल शिक्षणापासून वंचित राहू नये याची गावातील शाळेच्या मुख्यध्यापकावर जबाबदारी सोपवली. शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलाची यादी प्रसिद्ध झाल्यापासून ७ दिवसाच्या आत मुलांच्या आई वडीलांनी आपली मुले शाळेत पाठवावित. ती मुले जर शाळेत आली नाहीत तर अशा मुलांची नावे व त्यांच्या पालकाची नावे त्या शाळेच्या हेडमास्तराने मामलेदारास कळवावित, मामलेदाराने त्यांचे म्हणणे ऐकून घ्यावे व संयुक्तिक उत्तर न दिसल्यास प्रत्येक मुलाबद्दल एक रुपया दंड करावा. अशा प्रकारचे महाराजांनी २१ सप्टेंबर १९१७ ला फर्मान काढले होते. अत्यंत महत्वाची बाब म्हणजे त्या कायद्याची त्यांनी कडक अंमलबजावणी केली. २५ जुलै १९१७ रोजी महाराजांनी मोफत

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२५. **Indian Government Thoughts and Policies for Ethanol Production and its impact on the Indian Economy**
- Prof. Honmane Vanita Vijay ----- ११५
२६. **Influence of Gandhian Thoughts on Indian English Writing : A study of selected Novels**
- Mrs. Nilofar A. Gani Tamboli ----- ११९
२७. **Thoughts of Savitribai Phule on Rural Women Education and Empowerment**
- Mrs. Kodam Aruna Govardhan ----- १२३
२८. डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा. डॉ. भुरके नागोराव संभाजी ----- १२७
२९. आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान
- डॉ. विजय रेवजे ----- १३१
३०. महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान
- डॉ. कन्नडे ममता कार्तिक ----- १३५
३१. महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणातील प्रसार माध्यमांची भूमिका
- सुनिल कल्याण विधाते, डॉ. प्रदीप महादेव जगताप ----- १४०
३२. भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- १४५
३३. समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- १४९
३४. महिला सवलतीकरण आणि राजर्षी शाहू महाराज
- डॉ. प्रदीप महादेव जगताप, सुधीर रामचंद्र धोंगडे ----- १५४
३५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सध्याची भारताची आर्थिक-सामाजिक परिस्थिती
- डॉ. युवराज सुरवसे ----- १५७
३६. महात्मा फुले यांचा समतावादी विचार
- डॉ. रविकांत शिंदे ----- १६०
३७. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य
- डॉ. रामेश्वर एम. मोरे ----- १६३

भारतातील समाज सुधारक महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. गणेश एन. बहादे

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

गोषवारा :

महात्मा फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले होते. दरिद्री शेतकरी व शूद्रातिशूद्र हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदूच त्यांच्या कार्याचा मुख्य वर्ग होता. या ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रबिंदूकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. वाढते दारिद्र्य, धर्मभोळेपणा, प्रतिकूल परिस्थितीचे आघात अगतिकतेने सोसत राहण्याची वृत्ती, ब्राम्हणांच्या वर्चस्वाला मान्यता यामुळे हा वर्ग सर्व बाजूंनी नाडला जात होता. या वर्गाला लिहिता वाचता येत नव्हते, हिशोब कळत नव्हते, कायद्याची माहिती नव्हती. त्यामुळे सरकारी अंमलदार व सावकार यांना गरीब निरक्षर जनतेची फसवणूक करणे सहज शक्य होत होते.

मनुनिर्मित समाजव्यवस्थेमुळे शिक्षणापासून वंचित झालेला आणि म्हणूनच अज्ञान अंधःकारात पिचत पडलेला हा दरिद्री शेतकरी इंग्रजांच्या नव्या राजवटीतही हलाखी व दुर्बलतेच्या खाली तसाच दबून होता. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान, अशिक्षितपणा हेच होय. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. पिढ्यानपिढ्या निःसत्व व प्रेरणाशून्य जीवनाच्या ठराविक चाकोरीतून या वर्गाला बाहेर काढायचे असेल, धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. या शूद्र व अतिशूद्र वर्गाला शिक्षणाची संधी कशी उपलब्ध करून देता येईल. हाच विचार त्यांच्या मनात रात्रंदिवस घोळत होता. त्याचा एक भाग म्हणून त्यांनी या वर्गाला अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगून त्यांना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अज्ञानाचे दुष्परिणाम लक्षात आले की हा वर्ग आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल, असा महात्मा फुले यांचा त्यामागे गर्भित हेतू होता आणि त्यामध्ये त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यशही आलेले दिसते.

बीजशब्द: शिक्षण, सत्यशोधक, जातीव्यवस्था, गरीबी, शिष्यवृत्ती.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना आपल्या ग्रंथामधून जसे अज्ञानाचे दुष्परिणाम सांगितले तसेच विद्येमुळे होणाऱ्या लाभाचे स्वरूपही स्पष्ट करून दाखविले. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आदी सर्व प्रकारच्या दास्यत्वातून मानवाची मुक्ती करण्याचे अगाध सामर्थ्य बुद्धीच्या, ज्ञानाच्या, विद्येच्या ठायी आहे हे त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना वारंवार निखून सांगितले. शिक्षण ही एक शक्ती आहे हे ओळखून या शक्तीचा समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी प्रभावी साधन म्हणून वापर केला. यासाठीच त्यांनी ग्रंथलेखन केले. त्यातून शूद्रातिशूद्रांना विद्येचे महत्व आणि त्यापासून होणारे लाभ यांचे सांगोपांग विवेचन केले.

माणसाच्या सर्व दुःखाचे मूळ कशात असेल तर ते त्याच्या अज्ञानात आहे. किंबहुना अज्ञान हाच माणसाचा एकमेव असा दुर्धर रोग आहे आणि तो नष्ट करण्याचे मुलभूत सामर्थ्य एकट्या शिक्षणाच्या ठिकाणी आहे. महात्मा फुले यांनी हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून लोकशिक्षणाच्या कार्यास प्रारंभ केला. माणसाला विद्येचे महत्व समजले तर तो आपोआपच शिक्षणाकडे आकर्षित होईल. म्हणून त्याला प्रथम शिक्षणाचे महत्व आणि त्यापासून होणारे फायदे कोणते आहेत हे समजून सांगणे गरजेचे आहे. हे ओळखून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी तशा आशयाची ग्रंथनिर्मिती केली.

शोषितांच्या अंगी चैतन्य निर्माण व्हावे व त्यांनी आपल्या मुला मुलींना शाळेत पाठविण्यास प्रवृत्त करावे. ही जाणीव करून देण्याच्या हेतूनेच महात्मा फुले शोषितांना शिक्षण घेण्याचे आवाहन करतात. ते फक्त आवाहन करूनच थांबत नाहीत तर शिक्षणापासून होणाऱ्या फायद्याचेही सांगोपांग विवेचन करतात. शेतकरी विद्वान झाल्याबरोबर ते आपल्या खांद्याची आसूड टाकून लक्ष्मीस पुढे घालून आपल्या घरी नांदावयास लावण्याकरिता कधी मागेपुढे पाहणार नाहीत. हा विद्येमुळे होणारा एक फायदा महात्मा फुले ठळकपणे नोंदवितात.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १ - मार्च २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सुरेश ढेरे
- प्रा. डॉ. नागोराव भुरके
- प्रा. निलोफर तांबोळी

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१४. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा
- डॉ. अशोक भक्ते ----- ६३
१५. स्त्री-पुरुष असमानता - एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन
- डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे ----- ६८
१६. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
- डॉ. गणेश एन. बहादे ----- ७२
१७. घनकचरा प्रदूषण - कारणे, परिणाम व उपाय
- प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल ----- ७६
१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका
- डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर ----- ८२
१९. गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व
तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा
- प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे, श्री किशोर नुकुंद्र बागडे ----- ८७
२०. पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन
- डॉ. क्षमा डी. चव्हाण ----- ९०
२१. रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर ----- ९७
२२. जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा
- डॉ. लिलाधर खरपुरिये ----- १००
२३. भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. माधुरी प्र. पाटील ----- १०३
२४. रा. रं. चोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन
- डॉ. महेश बी. जोगी ----- १०७
२५. रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन
- डॉ. राजेश पी कांबळे, प्रा. माया ई. डकाहा ----- १११
२६. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक
आणि औषधी गुणधर्म
- मिनाक्षी दादाजी नागदेवते, डॉ. माधुरी ना. कोकोडे ----- ११४
२७. ग्रामिण विद्युतीकरणाने वसंतराव नाईक यांचे योगदान
- प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण ----- १२०

महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. गणेश एन. बहादे

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

सारांश :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा समाज घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या एखाद्या घटकाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भारतात स्वातंत्र्यापासून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात वेळोवेळी निर्णय व योजना सरकारकडून घेण्यात येतात. तरीही आदिवासी यांच्या समस्या ह्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात कारण बऱ्याच वेळा सरकारच्या योजना ग्रामीण भागातील आदिवासीपर्यंत पोहचत नाहीत किंवा आदिवासींची ग्रहणक्षमता अपुरी पडते प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी भिल्ल समाजाच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोधनिबंध तयार करताना दुय्यम साधन सामग्री वापर केला आहे. आदिवासी भिल्ल समाजात आजही सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक व आर्थिक समस्या ह्या बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतात. कोणकोणत्या समस्या आदिवासींना आहेत याचा आढावा सदर शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

बीज संज्ञा : आदिवासी, अंधश्रद्धा, योजना, संविधान व अज्ञान.

प्रस्तावना :

जगाच्या बहुतेक सर्वच भागात आदिवासी जमात आहे. विशेषतः अमेरिका, आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आजही आदिवासी मोठ्या संख्येने आढळून येतात. युरोपमध्ये त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आज युरोपमध्ये आदिवासी जमात म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये सुद्धा आदिवासी जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असून ते संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.

नदीतील बेटाप्रमाणे समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज अजूनही अलिप्त आहे. इतर समाज व आदिवासी जमाती यांच्यामधील अंतर केवळ भौगोलिक नसून मुलतः आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरूपाचे आहे. लोकशाही राज्य हे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज

यांच्यातील हे आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावरील अंतर कमी करणे आज आवश्यक झाले आहे. आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतातील मूळनिवासी असलेल्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य हे सखल भागात होते. परंतू आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांच्याशी होत असलेल्या संघर्षामुळे आदिवासींना जंगल दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. आदिवासींच्या जंगलामध्ये वास्तव्य करण्यायोग्य व शेती करण्यायोग्य जागेवर आर्यांनी ताबा मिळविला आणि सुखी संपन्न असलेल्या आदिवासींच्या वाट्याला विपन्नावस्था आली. आज आदिवासी जमाती विशिष्ट भूप्रदेशात त्यांच्या समोरील विविध समस्यांचा सामना करून खडतर आयुष्य व्यक्तीत करतांना दिसून येतात.

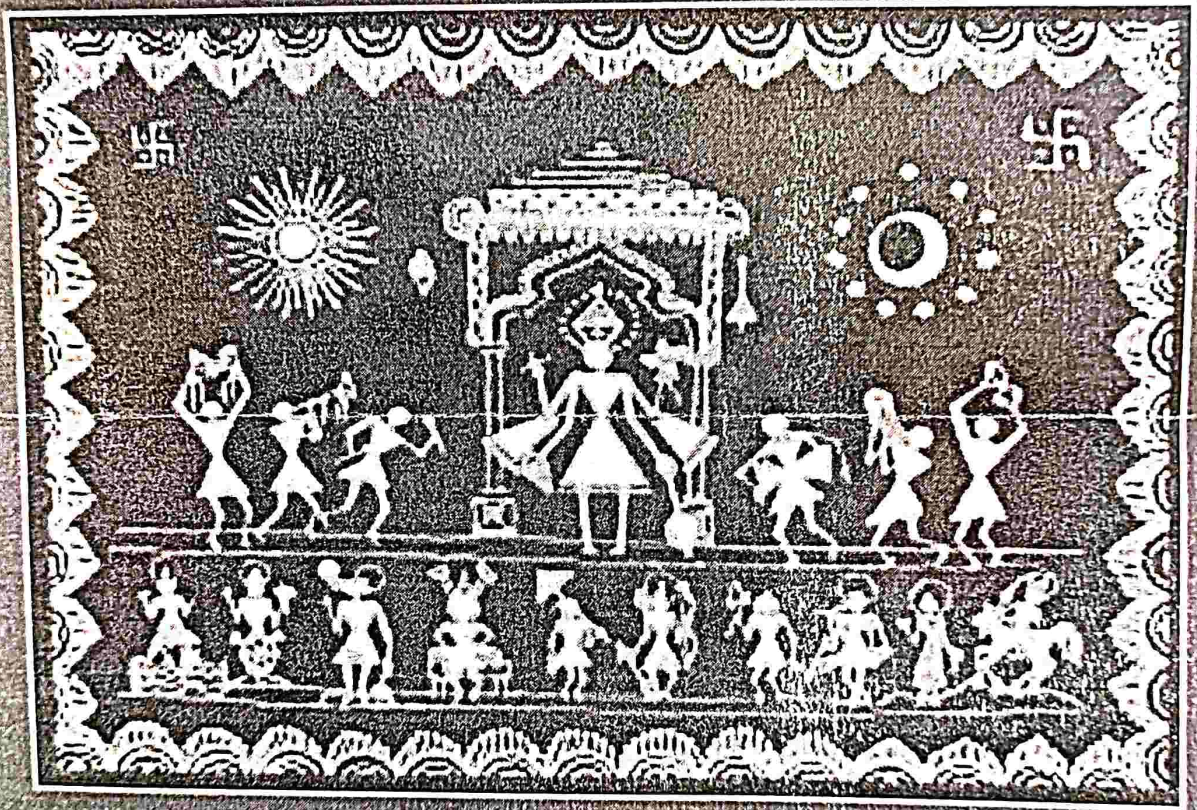
महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ८,५७७,२७६ आहे. यापैकी भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोकणा आणि ठाकूर यांची एकत्रित संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. भिल्लांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे २१.२ टक्के, त्यानंतर गोंड १८.१ टक्के, महादेव कोळी १४.३ टक्के, वारली ७.३ टक्के, कोकणा ६.७ टक्के आणि ठाकूर ५.७ टक्के अशी लोकसंख्येची विभागणी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती अशा आहेत ज्यांची संख्या १००० पेक्षाही कमी आहे. देशाच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या ५.१ टक्के आदिवासी हे महाराष्ट्रात आहेत.

आदिवासींच्या व्याख्या :

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींना कोणत्याही राज्याच्या संघ क्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालांचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसूचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा जनजातीय समाज यांचे भाग किंवा गट निर्देशित करता येतील. आदिवासी अथवा आदिम समाज या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या या वर्गाला अनेक अभ्यासक, विचारवंत आणि प्रशासक यांनी विभिन्न

संशोधक

• वर्ष : ९१ • मार्च २०२३ • पुरवणी अंक १

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१. Educational Thoughts of Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaja
- Dr. Anand D. Shinde ----- १
२. Contribution of Bhausaheb Hire in the economic and social spheres;
An Analytical Study
- Dr. Ghuge Sunil Balu ----- १३
३. Agriculture Policy of Veteran Social Reformer Mahatma Jyotirao Phule
- Bhunje Sonal Shashikant ----- १८
४. Sir Syed Ahmad Khan as a Social Reformer
- Dr. Ahmad Shamshad ----- २२
५. Educational Thoughts of Social Reformer in India
- Dr. Pandit Sambhaji Waghmare ----- ३६
६. *Socio-Economic Reforms of Scheduled Caste Communities in Assam, India*
- Dr. Diganta Kumar Das ----- ३२
७. Swami Vivekanand - an Educational Reformer
- Dr. Jadal Madhukar Markandeya ----- ३८
८. Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B.R. Ambedkar's
Views on Emancipation of Women
- Dr. Suresh Vishvanath Waghmare, Dr. Nalini Avinash Waghmare ----- ४३
९. Literary Works Of Dr. Babasaheb Ambedkar
- Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande ----- ४८
१०. Mahatma Gandhi's Political Journey and Role of Religion
- Dr. Phad Bibhishan Rokdiba ----- ५१
११. Forest Product Service co-operatives in Kolhapur and Sangli District
of Maharashtra with Special Reference to category and Language
- Dr. Pratibha S. Gaikwad ----- ५६
१२. Raja Ram Mohan Roy's Contribution in Social Reforms in India
- Dr. Rama Achyut Pande ----- ६०

LITERARY WORKS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR

Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande

Head, Department of English, Assistant Professor,
Shri. Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner,
Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (M.S.)
niteshtelhande@gmail.com, Mobile No. - 7798075486

Abstract :

The Present Research Topic is selected to study the literary work of Dr. Babasaheb Ambedkar. Also, it is detail study of his books. It is selected to bring out, how his books are important untouchable perspective where understand caste discrimination. Dr. Babasaheb Ambedkar. worked Dalits people. He observes alienation, outsider, meaninglessness and ghetto life of Dalits. It tries to research works of Dr. Babasaheb Ambedkar to show miserable condition of Dalits people and they do not appropriate right in the society. The discrimination was seen in having priority housing, jobs, education and political power to only upper caste people. This paper studies the every nexuses of his works. Need of research paper, people should read and interpret his books and understand the main theme of its. Really his works are so necessary for future human being for living good life, which is depicted through this research paper. In fact, this is a resume of the research and contributes in the field of research studies.

Key Words: Work, Literary, Discrimination, Caste, Hinduism, Untouchable.

Introduction :

Dr. Babasaheb Ambedkar's lifespan is 14/04/1891- 06/12/1956, who was an Indian Jurist, Writer, Economist, Social Reformer and Politician, who inspired the Dalit Buddhist movement and campaigned against social discrimination towards the untouchables (Dalits).

The purpose of this article is brief introduction of Dr. Babasaheb Ambedkar's works means books. Students should know the books of him and they should read these books.

He wrote books following;

- Annihilation of Caste
- The Budha and His Dhamma
- Who Were the Shudras?
- What Congress and Gandhi Have Done To The Untouchables
- Riddles in Hinduism
- Pakistan or The Partition of India
- The Untouchables Who were They and Why They Became Untouchables
- States and Minorities
- The Evolution of Provincial Finance in British India
- The Problem of the Rupees: Its Origin and Its Solution
- Which way to Emancipation?
- Federation versus Freedom
- Rande, Gandhi and Jinnah
- Communal Deadlock and a Way to Solve It
- The Cabinet Mission and the Untouchables
- Maharashtra as a Linguist Province
- Dictionary of Pali Language
- The Pali Grammar

Also, he was chairman of the Drafting India's Constitution Committee, and he wrote the Constitution of India within 02 years 11 months and 18 days.

'Annihilation of Caste' is an undelivered speech written in 1936. He fought against the